

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYIN YÜZÜNCÜ İLDÖNÜMÜ

ƏRƏFƏSİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏR

Birinci məqalə

Gələn il fevralın sonu, martın əvvəllərində Birinci Türkoloji Qurultayın yüzüncü ildönümünü, heç şübhəsiz, yalnız Azərbaycan yox, bütün Türk dünyası miqyasında ilk növbədə ona görə böyük ruh yüksəkliyi ilə keçirilməsi gözlənilir ki, Qurultay həm türk xalqlarının yeni ictimai, siyasi və mədəni inkişaf yoluna çıxdıqlarını nümayiş etdirmiş, həm də türkologiyanın bir elm olaraq həmin inkişafın önündə getməli olduğunu təsdiq eləmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi Səmədağa Ağamalıoğlu "Sovet Sosialist Azərbaycanında ilk Türkoloji qurultayın ilk iclası"nı bu sözlərlə açmışdır:

"Yoldaşlar, birbaşa məsələyə keçməzdən əvvəl sizə məlumat verməliyəm ki, əvvəlcə xan istibdadı və məsuliyyətsiz feodallar sistemi, daha sonra isə rus mütləqiyyəti tərəfindən incidilən Azərbaycan ilk dəfədir ki, tarixi fəaliyyət səhnəsinə taleyini öz arzularına uyğun şəkildə qurub- yaradan azad xalq kimi qədəm qoyur. Və əgər azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, keçmiş Romanov imperiyasının bütün kiçik xalqları mövcud olmağa, düşünməyə, asudə nəfəs almağa başlamışlarsa, bu, Böyük Oktyabr İnqilabının iradəsilə baş verib".

İnqilabın başçılarından, xüsusilə Leninin xatirəsi yad edildikdən sonra S.Ağamalıoğlu sözüne davam edərək demişdir:

"Azərbaycanlılar onların bəxtinə düşən və dünyada ilk türkoloji qurultayın onların doğma torpağında açılmasından ibarət olan səadəti qiymətləndirməyi bacaracaqlar. Lakin bu azdır... Türk-tatar xalqlarının nümayəndələri elə buradaca onların həllini tələb edən mədəni məsələlərini nəzərdən keçirərək və həll edərək öz qardaş Qurultaylarında görüşmək imkanı əldə ediblər. İndiyədək türk-tatar xalqlarının tarixində həyatın irəli sürdüyü dinc mədəni məsələlərin müzakirəsi üçün həmin xalqların nümayəndələrinin qurultayı kimi möhtəşəm bir hadisə baş verməmişdi".

Kifayət qədər yüksək elmi- intellektual səviyyəsi ilə yanaşı, Qurultayın önəmi onda idi ki, öz üzərinə məhz türk xalqları qarşısında dayanan (və onların mədəni inkişafına mane olan) çox ciddi praktik problemlərin həlli missiyasını götürmüşdü. Və Türk dünyasının bu möhtəşəm beynəlxalq forumunda iştirak edən böyük elm adamlarının - akademiklərin, professorların məruzə və çıxışlarında hər nə qədər ümumnəzəri mülahizələr irəli sürülsə də, bütün Qurultay nümayəndələri üçün tamamilə aydın idi ki, məqsəd elmi bir müzakirə açmaq deyil. Və məsələnin nə yerdə olduğunu açılış nitqində S.Ağamalıoğlu da öncədən vurğulamışdı:

"Mənə elə gəlir ki, indiyədək heç bir elmi qurultay geniş zəhmətkeş kütlələrinin diqqətini bu qədər cəlb etməyib desəm, səhv etmərəm. Əlbəttə, bütün qurultaylar elm aləminin və qismən də ziyalılar dünyasının diqqəti ilə müşayiət olunurdu. Lakin tarixdə ilk dəfədir ki, biz bu cür qurultaya xalq kütləsinin belə möhtəşəm diqqəti ilə rastlaşırıq və bu da qurultayda baxılan və həll edilən məsələlərin türk-tatar xalqları üçün əməli baxımdan nə qədər canlı olduğunu göstərir".

Qurultayın məhz Sovet Azərbaycanında keçirilməsinin üç əsas səbəbindən birincisi o idi ki, yeni əlifbanın qəbulu ilk dəfə burada gerçəkləşdirilmiş, 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq həmin sahədə artıq müəyyən təcrübə də qazanılmışdı. İkinci səbəb o ola bilərdi ki, Azərbaycanın paytaxtında digər türk respublikalarındakı ilə müqayisə olunmayacaq qədər inkişaf etmiş elmi-türkoloji mühit

formalaşmışdı. Və Krım tatarlarından Bəkir Çobanzadə, Kazan tatarlarından Əziz Qubaydulın, özbəklərdən Xəlil Səid Xocayev, çuvaşlardan Nikolay İvanoviç Aşmarin, estonlardan Artur Zifeld - Simumyaqi məhz Bakıda çalışır, həmin mühitə ümumtürkoloji miqyas gətirirdilər. Üçüncü səbəb isə Azərbaycanın "Şərqi qapısı" olması idi ki, burada baş verən hər bir hadisə ən azı həm İranda, həm də Türkiyədə görünür, bütövlükdə isə Şərq xalqlarının diqqətini çəkirdi.

Qurultayın materialları inamla deməyə əsas verir ki, iclaslardakı çıxışlarda türk xalqlarının nümayəndələri özlərini kifayət qədər qürurlu, hətta müəyyən dərəcədə təkəbbürlü aparmaqdan çəkinməmiş, Oktyabr İnkilabının verdiyi azadlıqdan istifadə edərək rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasətini kəskin tənqid etməklə, belə bir canlı təsəvvür yaratmışlar ki, türk xalqları daha heç bir müstəmləkəçinin təsiri altına düşməyəcəklər.

SSRİ və Azərbaycan SSR hökuməti adından Qurultayı təbrik edən Qəzənfər Musabəyov demişdir:

"Yoldaşlar, millətlərin öz müqəddəratlarını müəyyənləşdirmək şüarını irəli sürən Oktyabr İnkilabı geridə qalmış türk-tatar xalqlarına dünya mədəniyyətinə, tərəqqiyə qoşulmaq imkanı vermişdir. Həqiqətən də, biz bu xalqların mədəniyyət sahəsində qüdrətli irəliləyişinin şahidiyik. Türkoloji Qurultay həmin elmi irəliləyişin möhkəm bünövrəsini qoymalıdır".

O, hakimiyyətin Qurultay qarşısına qoyduğu ən mühüm vəzifələri aşağıdakı şəkildə sıralamışdır:

"...Birinci - sovet ərazisindən kənarda olan elmi-mədəni aləmlə səciyyəvi, sıx və bilavasitə əlaqələr; ikincisi - yerli diyarşünaslıq cəmiyyətinə onun elmi fəaliyyət axarına yönəldilməsi sahəsində yardım göstərilməsi; üçüncüsü - türk-tatar xalqlarının sosial-siyasi həyatının və onların inkilabi hərəkət tarixinin son dərəcə diqqətlə araşdırılması".

Göründüyü kimi, birinci vəzifə sosialist inkilabının xaricə, yəqin ki, ilk növbədə Yaxın Şərqə "yumşaq" şəkildə ixracını, ikincisi, elmin sovetşünaslığı kütləviləşdirilməsini, üçüncüsü isə türk xalqları tarixşünaslığının "inkilabiləşdirilməsi"ni nəzərdə tutur.

Hökumət başçısı onu da vurğulamışdı ki, Türkoloji Qurultay daha bir sıra məsələləri həll etməlidir: "bunlar - dil, terminologiya məsələləri, savadsızlığı ləğv etmək kimi möhtəşəm təşəbbüs, dövlət aparatının zəhmətkeş kütlələrə bilavasitə yaxınlaşması, orta və ali məktəblərdə ana dilində dərs deyilməsi, dərslərin ana dilinə tərcümə olunması və s. və i.ə."

SSRİ MİK nəzdində yaradılmış Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyasının rəhbəri, yəhudi Nikolay Pavloviç Pavloviç (o, alimdən çox ideoloq idi və Qurultayın "mətbəx"inə xüsusi bələdliyi ilə seçilirdi) Birinci Türkoloji Qurultayın məhz Azərbaycanda keçirilməsini, eləcə də ona (Qurultaya) hakimiyyətin verdiyi önəmi qiymətləndirərək demişdi:

"Bu Qurultayın böyük Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikasında çağırılması da Sovet hakimiyyətinin, fəhlə-kəndli hakimiyyətinin milli siyasətinin prinsiplərinin böyüklüyünə sübutdur, yoxsa belə bir Qurultay hər hansı başqa ölkədə ola bilərdimi? Məgər siz Sovet İttifaqından kənarda Bartold, Elmlər Akademiyasının nümayəndələri Oldenburq, Krımski və b. elm nəhənglərinin savadsızlığı aradan götürməyə kömək edə biləcək bütün yolları müzakirə etmək üçün zəhmətkeş kütlələrinin nümayəndələri ilə birlikdə toplaşdığı başqa bir qurultay görmüsünüzmü?"

Milli siyasətin bu və ya digər dövlətin taleyində ölüm-qalım məsələsi olduğunu xatırladan natiq çarizmin çökməsindən nəinki məzlum xalqların, elə rusların özlərinin də xilas olduğunu nəzərə çarpdırmışdı:

"Çarizm dövründə rus xalqının nəhəng qüvvəsi geridə qalmış adlandırılan xalqların fəthinə və istismarına sərf olunurdu. Həmin xalqların möhtəşəm enerji ehtiyatları isə, əksinə, bu istismar və sıxışdırma əleyhinə mübarizəyə yönəldildi. Beləliklə, nəhəng qüvvə ehtiyatları bir-birini iflic edirdi... İndi isə həmin nəhəng mənbələrdən yalnız iqtisadi-mədəni quruculuğa yönəldilən qüvvə axıb gəlir".

Hər nə qədər iddialı görünsə də, Sovetlər Birliyinə daxil olan (və ya edilən) xalqların mədəni bərabərliyi uğrunda aparılan mübarizədə Birinci Türkoloji Qurultayın rolunun son dərəcə əhəmiyyətli olduğu ondan da görünür ki, geniş türk xalq kütlələrinə mükəmməl əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və ədəbi dilə yiyələnməyin yollarını axtarmaq kimi imkanlar tanınmışdır. Qurultayın (və onun iştirakçısı olan türk ziyalıların) şəxsində öz üzərlərinə sözdə (və ya işdə) hər hansı ideoloji öhdəliyi götürüb-götürməmələrindən asılı olmayaraq, sözügedən imkanın tanınmasının özü çox böyük tarixi hadisə idi. Və bunun üçün Oktyabr İnqilabına hətta müəyyən mənada minnətdarlıq etmək də olardı.

Zaqafqaziya hökumətinin üzvü Mirzə Davud Hüseynovun çıxışı türk xalqlarının Sovetlər Birliyindəki coğrafi, sosial-siyasi və mədəni yeri, çəkisi, əhəmiyyəti barədə Qurultaya verilmiş elə bir mesaj idi ki, Oktyabr İnqilabının xilaskarlıq missiyası (və Sovet hakimiyyətinin tətbiq etdiyi yeni idarəçilik üsulu) ilə yanaşı, bu xalqların varlığının önəmini də diqqət mərkəzinə çəkirdi.

"Yoldaşlar, bizim böyük Sovetlər İttifaqının digər xalqları sırasında türk xalqları sayına görə ilk yerlərdən birini tutur. Əgər diqqətlə baxsaq, aydın olar ki, onlar Altay dağlarından, böyük Volqadan, Türküstanın tənha qumluqlarından, Qafqazın qarlı zirvələrindən başlayan və gözəl Krımda qurtaran nəhəng bir ərazini tuturlar... Çar hökuməti nə az, nə çox - bütün özgə millətlərdən olanları məhv etmək, onları ruslara çevirmək istəyirdi. Yoldaşlar, çar hökumətinin Özbəkistan, Azərbaycan və Qazaxıstanın torpaqlarını tədricən işğal etməsini, "türk" sözünün hətta dilə gətirilməsini belə qadağan eləməsini başqa heç bir şeylə izah etmək mümkün deyil".

Əgər Qurultay rus-sovet şovinizminin təsiri altında keçirilsəydi, M.D.Hüseynov bu cür açıq danışa bilməzdi.

Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini azaltmaq, hətta bütünlüklə yoxa çıxartmaq cəhdləri olmuşdur ki, burada əsas motiv həmin möhtəşəm elmi-praktiki forumun məhz Sovetlər Birliyinin ideoloji rəhbərliyi altında keçirilməsidir. Doğrudur, Qurultay birbaşa Sovetlər Birliyinin paytaxtı Moskvada layihələndirilmiş, Sovet dövlət və hökumət orqanlarının nəzarəti (və iştirakı) ilə gerçəkləşdirilmişdir. Və başqa cür də mümkün deyildi... Ancaq bir məsələni unutmaz olmaq ki, Türkoloji Qurultayın keçirilməsi dövrün inqilabi eyforiyasının təbiətindən gələn ictimai sifariş idi, türk xalqları ziyalılarının XIX əsrin sonlarından başlayan, XX əsrin əvvəllərində isə artıq qarşısızalmaz həddə çatan milli özgürlük mücadilələri cavabsız buraxıla bilməzdi. Və heç şübhəsiz, xalqların öz müqəddaratlarını təyin etmək hüquqlarına təminat vermiş Sovetlər Birliyi bu öhdəliyə az və ya çox dərəcədə əməl etməli idi. Ona görə də Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi, ilk növbədə, türk xalqları ziyalılarının şəxsində həmin xalqların öz istəklərindən irəli gəlirdi. İkincisi isə, tarix səhnəsinə çıxmış yeni dövlət bu qanuni istəklərin nəinki qarşısını almalı, əksinə, ən azı öz mənafeləri naminə onu müdafiə etməli idi. Əlbəttə, o da tamamilə təbii idi ki, türk xalqları ilə, ümumiləşdirilmiş şəkildə desək, Moskva (Sovet hakimiyyəti) arasında əlaqə, bir növ, "diplomatik" səciyyə daşıyır, hər iki tərəf müəyyən maraqlardan çıxış edirdi: Moskvanın əsas məqsədi türk xalqlarını sovet socialist (kommunist) rejimi

prinsiplərlə idarə etmək, türk xalqlarının məramı isə mədəni inkişafa nail olmaq idi. Əgər bəzi təfərrüatlara getsək, bu maraqlar xüsusilə ilk illərdə bir-birini, demək olar ki, istisna eləməirdi. Ancaq ümumbəşəri bir layihə kimi düşünülmüş kommunizm hərəkatı tənəzzül etdikcə Moskva ilə türk xalqları arasında ciddi inamsızlıq ortaya çıxmağa başladı: türk xalqları Moskvanı onların müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqda, Moskva isə öz idarəsi altındakı xalqları millətçilikdə günahlandırırdılar. Və məsələnin ən dözülməz cəhəti isə onda idi ki, bu cür ittihamların kökü yeni quruluşun (sosializmin) hüdudlarını aşaraq çarizm dövrünə qədər gedib çıxır, "xalqlar həbsxanası" barədəki təsəvvürləri yenidən canlandırır.

Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramı ilə öləri tanışlıq belə aydın göstərir ki, türk xalqları ziyalıları rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasətini çəkinmədən, son dərəcə kəskin şəkildə tənqid edərkən Oktyabr İnqilabının açdığı yolla gedərək həm sosial-iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə böyük uğurlar qazanacaqlarına əmindirlər. Və başlıcası, bu işdə heç bir başqa xalqın köməyinə yox, yalnız özlərinə güvənirlər.

Beləliklə, Qurultayı, mahiyyət etibarilə, heç bir halda Sovet hakimiyyətinin (və ideologiyasının) "əsər"i adlandırıb onun türk xalqları üçün tarixi əhəmiyyətinə bu baxımdan kölgə salmaq cəhdi tamamilə əbəsdir. Əgər belə bir şey olsaydı, hakimiyyət "bağladığı" işi davam etdirər, ikinci, üçüncü və s. qurultayları da ardıcıl olaraq keçirərdi. Lakin nəinki sonrakı qurultaylar keçirildi (halbuki Birinci Qurultayda İkinci Qurultayın yeri və vaxtı da - iki il sonra Səmərqənddə olmalı idi - elan edilmişdi), hətta Birincinin nəşr olunmuş sənədləri arxivlər küncünə atıldı, onun ideyaları, əgər belə demək mümkünsə, anonim şəkildə tətbiq edilməyə başlandı. Görünür, Sovet ideologiyasının (və milli siyasətinin) "inkişaf"ının sonrakı mərhələsində türk xalqlarının mədəni problemlərini bir yerdə yox, ayrı-ayrılıqda həll etmək qərara alınmışdı.

Birinci Türkoloji Qurultayın Türk dünyasının (və türkçülüyn!) tarixindəki əhəmiyyətini anlamayanların ağına hərdən belə bir fikir də gəlir ki, Qurultayı xüsusi olaraq SSRİ-nin Dövlət Təhlükəsizlik orqanları keçirmişdilər. Və guya məqsəd ondan ibarət idi ki, pantürkistləri aşkara çıxarıb sonra tədricən aradan götürsünlər. Əlbəttə, bu, dövrün xüsusiyyətlərini dərindən bilməməkdən, yalnız KQB-nin Sovet hakimiyyəti sistemindəki "cəlladlıq" missiyasının zəhmindən irəli gələn təəssüratdır. Qurultaya nəzarət ümumiyyətlə Sovet hakimiyyətinin əlində idi ki, təhlükəsizlik orqanlarına bunun sadəcə "qara" işlərini görmək (məsələn, kimin hansı hərəkatlar etdiyini izləmək) tapşırıla bilərdi. Hakimiyyət qarşısında dayanan əsas vəzifə isə Qurultayı yüksək elmi, ideoloji səviyyədə keçirərək bütün dünyaya nümayiş etdirmək idi ki, Sovetlər Birliyində, sosializm quran Sovet cəmiyyətində milli məsələ nə qədər demokratik, humanist və fundamental şəkildə gerçəkləşdirilir. Ona görə də ölkənin ən görkəmli türkoloqları, dilçiləri, tarixçiləri, etnoqrafları Qurultayın işinə cəlb olunmuş, xaricdən də mütəxəssislər dəvət edilmişdi. Yaradıldığı ilk illərdən öz mütəşəkkilliyi (və qəddarlığı) ilə nə qədər böyük "nüfuza" yiyələnsə də, KQB bu səviyyəli bir forumu nə orqanizə, nə də onun gedişinə nəzarət edə bilirdi.

Təxminən on il sonra Birinci Türkoloji Qurultayın həyatda olan bütün türk mənşəli nümayəndələrinin repressiyaya məruz qalmasına gəldikdə isə, bu da KQB-nin "müəllifliyi"ni barədəki təsəvvürə haqq qazandırmır. Əvvəla, SSRİ-də milli məsələyə 20-ci illərdəki münasibətlə 30-cu illərin ortalarından sonrakı münasibətin kəskin şəkildə fərqləndiyini görməmək mümkün deyil. Tədricən nəinki türklüyə, hətta "türk" sözünə belə siyasi-ideoloji antipatiya yaranır ki, bunun bir səbəbi də, yəqin ki, yeganə müstəqil türk dövləti - Türkiyə ilə SSRİ arasındakı dostluq əlaqələrinin 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq, demək olar ki, pozulması idi

Biz demirik ki, Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi, burada qəbul olunan qərarların hamısı Sovet hakimiyyətinin daxili tələbatı, bir növ, "ürəyindən gələn"lər idi. Əlbəttə, burada müəyyən siyasi-ideoloji konyuktur, nə ilə nəticələnməyi bilinməyən eksperimental təşəbbüslər, "yeni cəmiyyət" quruculuğu hərəkatının inersiyası (və eyforiyası) da vardı. Ancaq düşünmək ki, KQB, yaxud ümumən Sovet hakimiyyəti 1926-cı ildə hansısa "uzaqgörənliklə" 1937-ci ilin repressiyalarını planlaşdırırdı, bu, heç cür özünü doğrultmur.

Birinci Türkoloji Qurultay Sovetlər Birliyinin təşkil olunduğu ilk illərdə keçirilən kifayət qədər səmimi, demokratik, müxtəlif mövqelərin üz-üzə gəlməsinə meydan açan bir Məclis idi ki, onun stenoqramının öyrənilməsi, əsasən, Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra başlanılmışdır. Bu işdə professor Adil Babayevin xidmətləri, həqiqətən, mühüm, miqyaslı və hər cür təqdirəlayiqdir. Bununla yanaşı, zaman keçdikcə (və türk məkanında inteqrasiya daha da gücləndikcə!) ortaya çıxan keyfiyyətə yeni çağırışlar Qurultayın materiallarını daha dərinləndirən öyrənməyi tələb edir. Və hadisələrin göründüyü kimi olmadığına inanan, müzakirələrdən keçməyən heç bir məsələni ciddiylə almayan bizim dövrümüzdə, əlbəttə, Birinci Türkoloji Qurultay kimi möhtəşəm (və mötəbər) bir forum da hansı tərəfdənsə mübahisə predmeti ola bilər, ancaq onu sovet konyukturu, KQB "oyun"u elan edib gözdən salmaq çox böyük qəbahət, məsuliyyətsizlik və günahdır.

Nizami Cəfərov,

akademik

525-ci qəzet.- 2025.- 8 iyul(№116).- S.10;11.

İkinci məqalə

Türk dünyasının görkəmli şairi, türkoloqu və ictimai xadimi Oljas Süleymenov məşhur “Az i ya” kitabının 50 illik yubileyi günlərində “Osiris qanunu” adlı kiçik bir məqalə nəşr etdirdi. Həmin məqalədə deyilir ki, “1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra türkologiya bir elm kimi artıq mövcud olmadı...”

...2018-də Nazarbayev məni Akordaya söhbətə dəvət elədi. Böyük masanın arxasında prezidentdən başqa ancaq Marat Tajin - onda Mədəniyyət məsələləri üzrə dövlət müşaviri əyləşmişdi. O, söhbət zamanı prezident danışarkən, adətən, hər kəsin susduğu kimi susurdu.

Görünür, Birinci Türkoloji Qurultay barədə prezidentə o danışmışdı. Və prezident qərara almışdı ki, indi Almaatıda İkinci Ümumdünya Qurultayını keçirməyin vaxtı gəlmişdir.

Ancaq mən prezidentə etiraz etdim: “Əlbəttə, belə bir beynəlxalq tədbirin keçirilməsi çox şərəflidir. Amma mümkün deyil”.

Dil, ədəbiyyat, tarix və s. kimi çox müxtəlif araşdırma istiqamətlərini özündə ehtiva edən türkologiyanın bütün bu sahələrinin hər birində özünəməxsus mövqeyi, gözlənilməz olduğu qədər də düşündürücü mülahizələrilə seçilən böyük ziyalı sözügedən görüşdə Qazaxıstan prezidentinə dediklərinə onları da əlavə edir ki, “Birinci Qurultayın, praktik olaraq, bütün tərkibini Stalin məhv etmişdir. Yalnız Malov və Radlov sağ qalmışlar. Kimisə güllələmişlər. kimisə uzunmüddətli həbsə yollanmışdır. Türkologiya elm kimi yeni-yeni başlayırdı, ancaq bu cür qurultay keçirilməsindən sonra dayanmışdır.

İkinci Qurultayda biz nə barədə danışacağıq? Türkologiyanın keçmiş yüz ildəki hansı uğurlarından bəhs edəcəyik? Alimlərdən kim türk yazısının mənşəyi, onun marşrutları və qədim dövr mədəniyyətlərlə əlaqələri ilə məşğul olmuşdur? Türk dilinin və mədəniyyətinin yaşını fala baxmaqla hesablayan ilk türkoloqların səhvləri indiyə qədər təkzib olunmayıb...”

Bu sözlər (və Oljas Süleymenovun danılması mümkün olmayan nüfuzu!), görünür, Qazaxıstan prezidentini İkinci Türkoloji Qurultayı keçirmək istəyindən vaz keçməyə vadar etmişdi. Ancaq bu, o qədər də mühüm deyil, çünki Birinci Türkoloji Qurultayın tarixdəki yeri elə möhkəm (və şərəfli)dir ki, İkinci belə bir qurultayın keçirilməsi onun tarixi əhəmiyyətini, prinsip etibarilə, nə artır, nə də azalda bilər. Lakin böyük ziyalının Qurultaya (və türkologiya elminə) bu cür nihilist münasibəti, heç şübhəsiz, türkoloji ictimaiyyəti düşündürməyə bilməz.

“Osiris qanunu”nda, ilk növbədə, bəzi diqqətsizliklər nəzərə çarpır ki, onlardan biri türkoloqlardan yalnız Malovla Radlovun Stalin repressiyasından sağ çıxmasıdır. Birincisi, Vasili Vasilyeviç Radlov 12 may 1918-ci ildə artıq Sankt- Peterburqda vəfat etmişdi. Və Birinci Türkoloji Qurultay, sadəcə, böyük türkoloqlar İ.Qaspralı və V.Radlovun şərəfinə keçirilmişdir. İkincisi, Qurultayın qarşısında duran problemlər, prinsip etibarilə, elmi olmaqdan çox, əməli idi. Və əlifba, orfoqrafiya, terminologiya kimi məsələlərin həlli yollarının araşdırılmadığı bir dövrdə türk yazı mədəniyyətinin kökləri barədə bəhs açmaq heç kimi maraqlandırmazdı.

Oljas Süleymenov sözügedən məqaləsində yazır:

“1926-cı ildə türk xalqlarının tarixi, mahiyyət etibarilə məlum deyildi. O zamanlar yalnız Monqolustandakı türkcə yazılı daş sütunları tapmağa və öyrənməyə nail olmuşdular. Və bizim bilicilər həmin abidələrin təxmini yaşını hesablamışdılar: “Ehtimal ki, türklər həmin yazılardan islamın qəbuluna

deməli, təxminən bizim eramın VIII əsrinə qədər istifadə etmişlər”. Və bundan çıxış edərək türk yazısının və mədəniyyətinin yaşını müəyyənləşdirmişlər - “təxminən V əsr”.

Bir əsr ərzində aksioma çevrilmiş həmin nəzəriyyəyə görə, türklər yeni eramın ilk əsrlərində törəmiş və əlbəttə, əlifbanı karvanları monqol çöllərinə gəlib çatan soqd tacirlərindən əxz etmişlər.

Türkologiyanın ilk səhifəsi belə yanamışdır. Çətin ki, o, doğru olsun”.

Əlbəttə, bəzi türkoloqlar bu günə qədər həmin “nəzəriyyə”yə nəinki şübhə edir, əksinə, onu ən düzgün qənaət olaraq universitet auditoriyalarında gənclərə öyrədirlər. Bununla belə, qədim türk yazısını tamamilə orijinal - türk mənşəli (damğalardan törəmə) sayıb tarixini daha qədim dövrlərə çəkənlər də az deyil.

Dünya şöhrətli qazax mütəfəkkiri göstərir ki, qədim türk yazılarının görkəmli tədqiqatçısı S.Malov Birinci Türkoloji Qurultayda məruzəsində həmin yazıların dilini, doğru olaraq, “qədim Oğuz dili” adlandırdı. Və aparıcı türkoloqun bu cür dəqiqləşdirməsi türk dilçiliyinin sonrakı inkişafına təsir göstərməli idi.

Ancaq 30-cu illərin qazaxşünasları inanırdılar ki, qazax dili “qədim türkcə”dən nəşət edir. Odur ki, qazax sözünü yazarkən mütləq oğuzcaya baxmaq lazımdır”.

Əvvəla, qədim türk (run) yazılı abidələrinin dilinin “pratürk” deyil, məhz Oğuz dili olması ideyası bütün XX əsr boyu inkişaf etdirilmiş, məsələn, Ədhəm Tenişev bu mövzuda maraqlı məqalələr yazmış, onların dialektfövrü xarakteri barədə əsaslı mülahizələr söyləmişdir.

Qazax dilçilərinin qazax sözlərində oğuz orfoqrafiyası prinsiplərinə dayanaraq “hərflərin tələffüz olunmaz kombinasiyasını yaratmaları”na gəldikdə isə bu, ümumtürkoloji problem deyil. Və yəqin ki, qazax dilçiliyinin imkanları daxilində izah oluna bilər.

Əlli il bundan əvvəl - “Az i ya”nın ilk nəşrinin işıq üzü gördüyü günlərdən çoxlarına məlumdur ki, onun müəllifinin ədəbi-mədəni hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edən dərin düşüncələri bu sahələrdə ciddi kəşflər etməyə qadirdir. Və o, “Osiris qanunu” məqaləsində də belə bir kəşfdən bəhs edir... Lakin birbaşa kəşfin nədən ibarət olduğu barədə bəhs etməzdən əvvəl Oljas Süleymenovun bir vaxtlar məşğul olduğu Şumer məsələsi ilə bağlı bugünkü mülahizələrinə diqqət yetirək:

“Bizim aşkarladığımız faktlar türk yazısının bioqrafiya və marşrutlarını bir neçə min il qədimləşdirir. Bununla türkologiyanın yeni fəslə başlanır.

Hazırda türk yazısının Şumer mətnlərini monqol mətnləri ilə müqayisə edərkən aydın görünür ki, onlar praktik olaraq dəyişməmişlər. Bütün bunlar isə astaca qulağıma çatdırır ki, türkologiya bu istiqamətdəki araşdırmalarını e.ə. IV minillikdən başlamalıdır”.

Bundan sonra isə, həqiqətən, heyrat doğurmalı olan bir kəşf barədə söhbət açılır:

“Bu yolla gedərək biz elə bir qədim Misir mətni tapdıq ki, onu yalnız qazax dilindən istifadə etməklə deşifrə etmək və oxumaq mümkün oldu. Və əgər Şumer zamanı türk- oğuzların tarixi aydın şəkildə izlənsə, Qədim Misirdə qazaxların tarixi daha aşkar təzahür etmişdir.

Burada e.ə. III minillikdə biz onların təsadüfi qonaq kimi deyil, mədəniyyət yaradıcısı olaraq mövcudluğuna tarixi sübutlar tapırıq.

Qazaxların tarixinin bu başlıca kəşfləri, ola bilsin ki, yalnız maddi abidələr yox, həm də şifahi qazax dilini qoruyub saxlamışdır ki, ilk dəfə bir neçə min il ərzində onda elmin dili kimi danışmışlar. Xalqının bütün tarixi məhz həmin dildədir. Onun əsrlər boyu bütün rastlaşdıqları”.

Əlbəttə, dil haqqındakı elmin hələ də qüvvədə olan müqayisəli - tarixi tədqiqat metodunu əsas götürsək, belə bir kəşfin həqiqiliyinə inanmaq çətinidir. Ancaq nəzərə alsaq ki, Oljas Süleymenov məhz çətin (gözlənilməz!) kəşflərin müəllifi kimi məşhurdur, onda bu məsələni gələcək müzakirələrin öhdəsinə buraxmaq daha uyğun görünür.

Məsələnin mahiyyəti isə ondadır ki, böyük mütəfəkkir bu yeni kəşfi ilə türkologiya tarixini bütünlüklə yeni özü üzərində qurur, onun müəyyən nailiyyətləri üzərindən xətt çəkib, ümumən fərqli bir türkologiya təklif edir. Və ən dözülməzi də odur ki, bu türkologiyanın prinsipləri mövqeyindən nəzər salanda Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti görünür. Lakin kəşfin elmi əsaslarının orijinallığına o cəhətlərdən bəzi şübhələr yaranır ki, müəllif müqayisəli - tarixi metodun türkologiyadakı təsnifatından (oğuzlar, qıpçaqlar, karluqlar) istifadə etsə də, zaman amilinə sərbəst yanaşır. Halbuki həmin təsnifatın müqayisəli - tarixi türkologiyada öz zamanı var. Və zaman kifayət qədər - minilliklərlə qədimləşdirilsə, materialın, fakturanın məzmunu olduğu kimi qala bilməz. Eləcə də qazax dilinin əlahiddə bir şəkildə bütün digər türk dillərinə, xüsusilə, yenə də müqayisəli - tarixi metoda görə, onun üzvi tərkib hissəsi olan qıpçaq dillərinə qarşı qoyulması ayrıca izah tələb edir.

O.Süleymenovun intellektual fantaziyası, xəyalının geniş üfüqləri bizə təlqin edir ki, “eramızdan əvvəl III minillikdə türk tayfalarının bir hissəsi böyük Nil çayına qədər gedib çatdı. Bu sular yalnız insan və heyvanların yanğısını yatırmadı, görünür, bitki və otların göyərdilməsinə də kömək oldu. Onlar çayın səhra ilə kəsişən sahillərində gur yayıldı. Bu, onu seyr edən qədim qazaxları, yəqin ki, cəlb edərək ilhama gətirdi. Və sonralar ilahiləşdirilən baş faraon, qədim Misir mənbələrinə görə, həmin kəşfdən yetərinəcə istifadə eləməyi təklif etdi və qədim qazax sözü ilə Aktiv Əkinçilik Qanunu təsdiq elədi: OSİRİS - “GÖYƏRTMƏK” (qazaxca)”.

OSİRİS - də süxurlaşmış belə bir qədim (və müasir!) qazax paradigması müəyyənləşdirilir:

Ös (Os)

ÖSİR (OCİR)

ÖSİRİS (OCİRİS)

Və qeyd olunur ki, bu sözlər tədricən qazaxcadan slavyan dillərinə də keçmişdir.

“Osiris qanunu” məqaləsinin müəllifi qazaxlarla bağlı əhvalatı belə yekunlaşdırır:

“Min illər keçdi, köçərilik davam elədi, qazaxlar əkinçiliyi unudub mövsümi göyərən çöl bitkilərindən heyvanlar üçün ayaqaltı yem olaraq passiv istifadəyə başladılar.

Və beləliklə, ilk dəfə Qədim Misirdə nümayiş etdirdikləri böyük maddi və mədəni fəaliyyəti itirərək bizim zamanəmizə gəlib çatdılar”.

Və buradan da yenə Birinci Türkoloji Qurultay məsələsinə qayıdılır:

“Birinci Türkoloji Qurultaydan keçən yüz il ərzində dünyada elmi dərəcələr artmış, ancaq bilik çoxalmamışdır. Yalnız türkologiyada yox - bütün humanitar elmlərdə. Alimlər elmi yox, öz dissertasiyalarını, dərəcələrini, təqaüdlərini və təltiflərini müdafiə etmişlər.

Onlar bilmirdilər ki, qədimdə iki türk xalqı özlərini xüsusi olaraq göstərmişlər. Daş sütunları bizim günlərə qədər qalan türk - oğuzlar (e.ə. IV minillik). Və yazılı mədəniyyət abidələri yalnız indi bizim tərəfimizdən aşkar olunan Osiris təsvirlərindən (e.ə. III minillik) ibarət qədim qazaxlar.

Yeni türkologiya bundan başlayır”.

YUNESKO-nun himayəsi altında Mədəniyyətlərin Beynəlxalq Yaxınlaşması Mərkəzinin direktoru Oljas Süleymenovun sözügedən məqaləsində öz əksini tapmış bu fikirlər bütün qeyri-adiliyi ilə birlikdə, dünya mədəniyyəti tarixinin ən qədim dövrlərinə, mərhələlərinə diqqəti cəlb etmək baxımından, əlbəttə, olduqca maraqlı, təşviqedicə və yaradıcıdır. Ancaq bu qədər nəhəng (və planetar!) layihənin Birinci Türkoloji Qurultay kimi lokal əhəmiyyətli bir hadisənin yubileyinin keçirilməsinə maneçiliyi, əlbəttə, inanılmazdır. İlk növbədə ona görə ki, Qurultayın öz qarşısına qoyduğu tamamilə real, həllini tələb edən milli praktik (və prozaik!) problemlər möhtərəm qazax türkünün ümumən bəşəriyyətin diqqət mərkəzinə çəkdiyi nəzəri (və müəyyən dərəcədə poetik!) problemlərdən keyfiyyətcə çox fərqlənir. “Osiris qanunu” müəllifi türkologiyanın istər XX əsrin 20-ci illərindəki, istərsə də bugünkü inkişaf səviyyəsindən narazı ola bilər (və onun “Az i ya”dan başlayaraq ardıcıl davam edən son dərəcə dəyərli mülahizələri də buna əsas verir!), ancaq Birinci Türkoloji Qurultayın ənənələrinin unudulması, yaxud unutturulmasının türkologiyanın tərəqqisinə nədəsə təkan verə biləcəyi ağla batmır.

Əlbəttə, görkəmli fikir adamının türkoloqları elmi dərəcə arxasınca qaçmaqdan daha çox, tədqiqat axtarıqlarının marşrutunu qədimə doğru genişləndirməyə çağırması bizim günlər üçün səciyyəvi olan bu mənəvi-etik çatışmazlığı aradan qaldırmır. Və yalnız türkologiyada deyil, demək olar ki, bütün elm sahələrində geniş yayılmış elmi dərəcə düşkünlüyünün qarşısını almaqdan ötrü tamamilə ayrı tədbirlər görülməlidir. Hansısa mövzunu yasaqlamaq, yaxud təbliğ və ya təşviq etməklə bunu qarşısını almaq, təbii ki, mümkün deyil.

Ona görə də Birinci Türkoloji Qurultayın yüzüncü ildönümü ərəfəsində nüfuzlu ziyalının türk birliyi simvollarından biri olan bu möhtəşəm forum barəsində hər hansı halda neqativ fikir səsləndirməsi etiraz doğurmaya bilməz. Qurultayın qarşısında dayanan əsas məsələ türkologiyayı, yaxud türkşünaslığı bir elm olaraq yaratmaq, inkişaf etdirmək, düzgün metodoloji təməllər üzərində qurmaq deyildi. Və onun nümayəndələri olan görkəmli elm adamları - dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər, sənətşünaslar və b. öz yeni tədqiqatları barədə məlumat vermək məqsədi də güdmürdülər. Məqsəd türk xalqlarının müasir mədəni inkişafa cəlb etməyin yollarını axtarıb tapmaq idi ki, burada əski ərəb əlifbası əvəzinə yeni latın əlifbasının qəbulu ən əhəmiyyətli məsələ sayılırdı. Ondan sonra yenə də əlifba (və savadlanma) ilə birbaşa bağlı orfoqrafiya, daha sonra terminologiya məsələləri gəlirdi ki, hamısı dil quruculuğu kimi praktik səciyyəli olub o qədər də dərin elmi-akademik biliklər tələb etmirdi. Hətta türk dillərinin, ədəbiyyatlarının, mədəniyyətlərinin tarixinə dair V.V.Bartold, B.V.Çobanzadə, N.N.Poppe, L.V.Şerba, S.Y.Malov, A.N.Samoyloviç, M.F.Köprülü, S.F.Oldenburq... kimi böyük alimlərin məruzələri də, demək olar ki, heç bir elmi diskussiya doğurmamış, Qurultay tərəfindən yalnız praktik təkliflərin elmi-nəzəri əsasları kimi diqqəti çəkmişdir. Odur ki, Birinci Türkoloji Qurultayı onun tarixi missiyasına daxil olmayan bir məsələdə suçlamaq, elə bilirik ki, insafdan kənardır.

Ancaq bir məsələyə də aydınlıq gətirmək lazımdır: türk dilləri, ədəbiyyatları, incəsənətləri, ümumən türk xalqları haqqındakı elmin tarixi hərəkəti ilə Oljas Süleymenovun türkoloji araşdırmalarının gedişi nə dərəcədə, hansı xüsusiyyətlərlə fərqlənir ki, dünya şöhrətli ziyalımız yarım əsrdən çoxdur ki, akademik türkologiya ilə qızgın polemikadadır? Bizə elə gəlir ki, akademik elmin

(söhbət, əsasən, sovet elmindən gedir) ideya- metodoloji problemləri, xüsusilə saxta rus-slavyan patriotizmi ilə hələ “Az i ya” üzərində çalışarkən qarşılaşan, kitabın nəşrindən sonra isə, sözün həqiqi mənasında döyüşən müəllifdə akademik elmə qarşı, əgər belə demək mümkünsə, müəyyən antipatiya yaratmışdır. “İqor polku dastanı”ndakı əsr-əsr silinməyə cəhd göstərilmiş türk izlərini aşkarlayan, Şumer mədəniyyətinin tarixi dərinliklərində türk ruhunun ən müxtəlif (dini, linqvistik, ədəbi və s.) təzahürlərini üzə çıxaran Oljas Süleymenov ortaya fərqli bir türkologiya qoymağa müvəffəq olmuşdur. Əlbəttə, bütün “inqilabi” yenilikləri ilə birlikdə görkəmli araşdırıcının “Az i ya”dakı kəşfləri tədricən də olsa, nəticə etibarilə, akademik türkologiyanın aktivinə yazıldı. Ancaq bununla kifayətlənsəydi, Oljas Süleymenov da Oljas Süleymenov olmazdı. Və o, yenidən akademik türkologiyanın fəvqünə yüksəlməyin yollarını aradı. Və tapdı... O, “Sözün kodu” kitabında açıq-aşkar nümayiş etdirdi ki. elm yalnız məntiqi mühakimələr (və terminlər) ilə həlmlənir, burada ideya-bədii təxəyyül (və metaforalar) da lazımdır. Həmin yeni araşdırıcılıq yolu Oljas Süleymenovu akademik və ya klassik türkologiyadan yenə də ayırdı.

Əlbəttə, Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi missiyasını bu səciyyədən dəyərləndirmək fikrinə düşsək, böyük Oljas Süleymenova haradasa - ən azından türkologiyanın bir elm kimi öz inkişafının yeni dövrünə keçməsi baxımından haqq qazandırmaq olardı, lakin Qurultayın missiyası (və meyarları!) tamamilə fərqlidir: onun əsas məqsədi deyildiyi kimi, o idi ki, bütün türk xalqlarına mənsub ziyalıları bir yerə toplayıb, onların birbaşa iştirakı ilə dil, ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, tədris və s. kimi praktik məsələləri müzakirə etsin. Və gələcəkdə türk xalqları arasında elə mütəxəssislər yetişsinlər ki, milli dəyərlərin keşiyində məhz Oljas Süleymenov kimi dayana bilsinlər.

Nizami Cəfərov,

akademik

525-ci qəzet .- 2025.- 15 iyul(Nö121).-S.10;11.

Üçüncü məqalə

Birinci Türkoloji Qurultayın dərslərini lazımi mükəmməllikdə almaq üçün, fikrimizcə, onun materiallarını (bu materiallar tam olmasa da, hər halda müəyyən ardıcılıqla 1926-cı ildə rusca çap edilmiş stenoqrafik hesabatda öz əksini tapmışdır) biri digəri ilə sıx bağlı olan ən azı üç baxımdan öyrənmək lazım gəlir ki, onlardan birincisi Qurultayın keçirildiyi tarixi şərait, orada müxtəlif türk xalqları ziyalılarının, ittifaq və beynəlxalq ekspert qismində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq və s. ixtisaslar üzrə görkəmli mütəxəssislərin, eləcə də sovet dövlət xadimlərinin daşdıqları funksiyalar, qəbul olunmuş qətnamələrin ideya-məzmunu, sonrakı illərdə həyata keçirilmə vəziyyətləri və s. barədə doğru- düzgün təsəvvürlərin formalaşmasından ibarətdir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Birinci Türkoloji Qurultay təsadüfən ortaya çıxmış, yaxud hansısa konyuktur siyasi-ideoloji məqsədlərlə gerçəkləşdirilmiş bir hadisə deyildi, o, türk xalqları ziyalılarının on illər ərzində əvvəl Rusiya imperiyası, sonra isə Sovetlər Birliyi daxilində türk xalqlarının layiq olduqları mədəni, ictimai və siyasi səviyyəyə yüksəlmək uğrunda gərgin mübarizələrinin nəticəsi idi. Sovet hakimiyyəti çarizm dövründəkindən fərqli olaraq, ilk illərdə türk xalqlarının qalxınma təşəbbüslərinə anlaşıqlı yanaşaraq Qurultayın keçirilməsini dəstəklədi, bunun üçün müəyyən şərait yaratdı, sovet dövlət xadimlərinin - SSRİ MİK-in sədri Qəzənfər Musabəyovun, Zaqafqaziya hökumətinin üzvü Mirzə Davud Hüseynovun, eləcə də görkəmli elm xadimlərinin - akademiklərin, professorların Qurultayda iştirakını təmin etdi. İrəlincdən yeni latın əlifbasının qəbulu üçün hər nə qədər böyük işlər görülmüş olsa da, məsələn, Qazaxıstandan, Tatarıstandan gəlmiş nümayəndələrin bu əlifba əleyhinə kəskin çıxış eləmələrinə hər hansı qadağa qoyulmadı. Tanınmış qazax ziyalısı, Qurultayın rəyasət heyətinin üzvlüyünə seçilmiş Əhməd Baytursun islah olunmuş əski əlifbanı sona qədər müdafiə etdi, tatar ziyalısı Qalımcan Şərəf hətta məclisin ağsaqqalı Səmədağa Ağamalıoğlunu məsələyə kəndlilərin münasibəti barədə Leninə yalan məlumat verməkdə ittiham elədi. İclaslarda səslənən türkçü-milliyətçi çıxışlar göstərdi ki, müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri öz dillərini, ədəbiyyatlarını, tarixlərini özləri yazmaq, yeni açılmış məktəblərdə tədrisi özləri aparmaq istəyirlər. Və maraqlıdır ki, mərkəzdən - Moskvadan, Leninqraddan gəlmiş alimlər də müzakirələrdə kifayət qədər dözümlü, təvazökarlıq nümayiş etdirməklə Qurultayın missiyasına hörmətlə yanaşdılar. Məsələn, professor Lev Vladimiroviç Şerba orfoqrafiya məsələsi ətrafında, həqiqətən, mükəmməl bir məruzə etmiş, müzakirələr bitdikdən sonra məruzəçilərə verilən yekun sözündə demişdir:

"Mən bəzi şəxslərdən eşitdim ki, Qurultayı birinci növbədə məşğul edən məsələdə - əlifba məsələsində bu və ya digər tərəfə müəyyən qədər meyilli olmağım haqqında söhbətlər gedir. Bu məsələ ilə bağlı demək istərdim ki, mətbuatda da qeyd etdiyim kimi, özümü bu məsələ ilə bağlı tamamilə səlahiyyətsiz sayıram, çünki bu məsələ milli məsələdir, mədəni-siyasi mülahizələr əsasında həll edilir və burada mənlilik bir iş yoxdur... Əgər öhdəmə orfoqrafiyaya dair məruzə götürmüşəmsə, bu məruzə yalnız bütün dünyada mövcud olan prinsipləri əhatə etmişdir".

Türk dillərinə əcnəbi dillərdən, xüsusilə ərəb dilindən keçən sözlərin yazılış qaydasının fərqləndirilib-fərqləndirilməməsi məsələsinə gəldikdə görkəmli dilçi- fonetist təcrübədə hər ikisinin mövcudluğunu qeyd etdikdən sonra "iş zövqdə və yenə də milli hələddir" deyərək əlavə etmişdir:

"Məncə, türk olmadığım üçün, bu məsələdə də öz fikrimi söyləyə bilmərəm. Lakin rus kimi öz dilimə münasibətdə fikrimi bildirmişəm və bildirməkdəyəm. Siz isə özünüz bilərsiniz. Bu, sizin işinizdir və yaxşısı sizə məlumdur".

Bununla belə, peşəkarlıq güc gəlmiş, natiq məlum qeyd-şərtlə öz mövqeyini bildirməkdən də çəkinməmişdir:

"Həm rus dili üçün, həm də, mənə, ümumiyyətlə alınma əcnəbi sözləri xüsusi olaraq fərqləndirməmək prinsipini əsas tutmaq lazımdır".

Yenə də orfoqrafiya məsələsinə dair əlavə məruzə etmiş şərqşünas professor Lev İvanoviç Jirkov yekun sözündə söyləmişdir:

"Burada bir çox yoldaşlar elm xadimlərini tamamilə haqlı olaraq məzəmmət edirdilər ki, siz bir çox məsələləri həll etməirsiniz, soruşduqlarımıza cavab vermirsiniz, birbaşa göstərişlər vermirsiniz: belə et, belə isə etmə. Mən məsələni tamamilə başqa cür qoymalıyam. Mən burada belə deyərdim: bəs siz özünüz haradasınız, alim-türklər? Niyə sayınız belə azdır? Sizin sayınız qat-qat artıq olmalıdır. O qədər çox olmalıdır ki, bütün bu məsələləri özünüz məhz özünüz üçün həll edəsiniz və bu həll Avropadakı daha xoşbəxt tarixi şəraitə malik xalqlarından heç də pis olmasın".

Bu, əlbəttə, tənbəh idi, ancaq yuxarıdan aşağı yox... Hətta əksinə olsaydı belə, türk xalqlarının o zamankı durumu həmin tənbəhə layiq idi. Və verilən məsləhət də müvafiq standartlardan kənara çıxmırdı:

"Təki siz deyəsiniz ki, biz bu məsələləri həll etmək istəyirik, amma əmin deyilik, metodlarımız yoxdur, siz bizə kömək etməlisiniz. Bax elə həmin bu köməyi dünyanın bütün alimlərindən tələb etmək hüququnuz var və elm bu köməyi sizə göstərə bilər (söhbət dünya kommunist hərəkatının idealları səviyyəsində gedir - N.C.). Hazırda qarşıda çox mühüm məsələlərdən biri - dil sahəsində bu xalqların öz arasında elmi işçilərin hazırlanması məsələsi durur. Əvvəllər avropalılar bütün kontinentlərin dillərini öyrəndilər, indi isə siz özünüz öz dillərinizi öyrənməyə başlamalısınız və onları avropalıların öyrəndiklərindən heç də pis yox, yaxşı öyrənməlisiniz".

Rusiya alimlərinin praktik türkologiyanın inkişafı üçün türklərə Rusiyanın yox, Avropanın elmi nailiyyətlərini nümunə göstərməsi onların türk xalqlarına (və Qurultaya) göstərdiyi etimad idi ki, bu, bəşəriyyəti xilas edəcək Marks - Engels - Lenin (sonra buraya Stalin də əlavə olundu) ideologiyasının sınaq meydanı sayıla bilərdi. İlk dəfə türk xalqlarını imperializmin caynağından xilas etmək üçün açılan bu maarifçi-akademik meydan öz missiyasını o qədər müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdi ki, ikinci bir qurultaya ehtiyac olmadı.

Birinci Türkoloji Qurultayın bizə verdiyi ikinci dərs, heç şübhəsiz, müzakirə olunan məsələlərin iyerarxiyasıdır. Diqqət yetirək: rəsmi çıxışlardan sonra əvvəlcə akademik V.V.Bartoldun məruzəsi gəlir. O qədər də yerində olmayan (və Türk xalqlarının tarixini, Oljas Süleymanov demiş, mümkün qədər cavanlaşdıran) bu məruzədən sonra türk xalqlarının tarixşünaslığına dair bir sıra məruzələr edilir ki, bunları Qurultayın "uvertüra"sı saymaq olar. Sonra türk dillərinin geneoloji qohumluğu barədə məsələ müzakirə olunur. Və professor Bəkir Çobanzadənin məruzəsi ilə başlayan bu məsələ, bir tərəfdən, N.N.Pappenin məruzəsilə altayşünaslıq istiqamətində dərinləşdirir, digər tərəfdən, A.N.Genkonun məruzəsi ilə akademik N.Y.Marrın Yafəsi dilçilik nəzəriyyəsinin eksperimentləri baxımından nəzərdən keçirilir. Görkəmli türkoloq A.N.Samoyloviç "Türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri" mövzusunda xəritə qarşısında məruzə edir, S.Y.Malov qədim türk dillərindən, N.İ.Aşmarin türkologiyanın tarixindən, R.Açaryan türk dilinin erməni dilinə təsirindən danışır. Daha sonra türk dillərində orfoqrafiyanın əsas problemlərinin müzakirəsinə başlanılır. Kifayət qədər canlı keçən, Qurultayın əsas məsələsi olan yeni əlifbaya keçməyə bir növ hazırlıq işini yerinə yetirən müzakirələr, görünür, gərginlik yarada biləcəyinə görə ortaya türk dillərində elmi terminologiya məsələsi atılır. Və edilən məruzələrdən məlum olur ki, bu məsələ əlifba məsələsindən o qədər də az mühüm deyil. Ancaq

o illərin elmi-intellektual (və mədəni) səviyyəsində əlifba-yazı o dərəcədə əhəmiyyətli idi ki, terminologiya müəyyən mənada kölgədə qalır.

Elə ki çoxdan gözlənilən əlifba məsələsinin müzakirəsinə başlandı, ilk məruzə etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürən Moskvalı professor N.F.Yakovlev məruzəsini mütavaze (və diplomatik!) bir girişlə açmışdır:

"Yoldaşlar! Sizin qarşınızda çıxış etmək kimi ağır və məsuliyyətli işi öz öhdəsinə yalnız burada türk xalqlarının çoxlu nümayəndələrinin, yerlərdə mədəni quruculuğu həyata keçirən bir çox məsul işçilərin iştirakını nəzərə alaraq götürmüşəm və mən ümidvaram ki, bu yoldaşlar mənim səhvlərimi düzəldər, xüsusi olaraq türk xalqları ilə bağlı bir çox məsələlərdə mənim məlumatsızlığımı aradan götürərlər. Mən öz məruzəmə yalnız bu məsələnin həlli üçün material kimi baxıram. Ümumiyyətlə mənə elə gəlir ki, biz alimlər, əsasən də türk xalqlarına mənsub olmayanlar yalnız həll üçün əsas materialı təqdim edə bilərik, bu məsələni isə milli işçilərin özləri həll etməlidirlər. Xüsusən də ona görə ki, bu məsələni yerlərdə həyata keçirmək onların öz öhdələrinə düşəcək".

Məruzəçi bundan sonra türk xalqlarının istifadə edə biləcəyi üç əlifba barədə məlumat verdi: 1) rus (kiril) əlifbası, 2) ərəb əlifbası və 3) latın əlifbası. Onun dediyinə görə, "rus əlifbası tarixən Şərq xalqlarının əksəriyyəti arasında ruslaşdırma siyasətinin aparılması və missioner siyasətinin həyata keçirilməsilə bağlı olduğundan (belə düşünmək olar ki, 30-cu illərdə türk xalqlarının rus əlifbasına keçidi artıq nə ruslaşdırma, nə də missioner yox, tamamilə başqa bir siyasətin nəticəsi olmuşdur - N.C.) bu cəhət ona elə bir xüsusiyyət aşılayır ki, nəticədə, milli yazı yaradarkən xalqların əksəriyyəti rus əlifbasını qəbul etmir".

Bu məsələni gələcək "sosial və mədəni münasibətlər" in öhdəsinə buraxan (!!! - N.C.) natiq ərəb əlifbası ilə bağlı fikrini belə ifadə etmişdir:

"...Türk xalqlarına mənsub olmasam da, Sovet İttifaqının şrift kimi mühüm bir ictimai məsələdən yan keçə bilməyən vətəndaşı, bu qəbildən məsələlərlə məşğul olan alim kimi öz şəxsi münasibətimi də bildirəcəyəm... Ərəb əlifbasına münasibətdə tarix artıq öz işini görüb... Ərəb əlifbası müsəlman mədəniyyətinin yayıldığı hüduzlardan kənara çıxmır, müxtəlif türk xalqlarında savadın inkişaf etdirilməsi məsələsi meydana gəldikdə isə həmin məsələ heç vəchlə ərəb şriftinin daxil olunması istiqamətinə ciddi şəkildə yönəldilə bilməz".

Müsəlman xalqları arasında ərəb əlifbasının get-gedə öz mövqelərini tərk etdiyini deyən əlavə məruzəçidən sonrakı əlavə məruzəçilərin əksəriyyətinin çıxışlarında latına keçid alqışlanır. "İslahatçılar"dan Qalımcan Şərəf N.K.Yanovlevlə L.İ.Jirkovu ikiüzlülükdə - ərəb əlifbasını gələcəkdə rus əlifbası ilə əvəz etmək üçün hələlik latından sui-istifadə etməkdə təqsirləndirir. Və beləliklə, Qurultayda cərəyan edən hadisələr öz kulminasiya nöqtəsinə çatmış olur. Latın əlifbasının, irəlicədən göründüyü kimi, böyük səs çoxluğu ilə qəbulundan sonra isə gərginlik aşağı düşür. Türk xalqlarının ədəbi dilləri, türk dillərinin tədrisi metodikası, diyarşünaslıq işləri, türk xalqları ədəbiyyatlarının araşdırılması kimi məsələlər elə də ciddi mübahisələrə səbəb olmur.

Və beləliklə, gündəliyə çıxarılan məsələlər, həmin məsələlərin nə dərəcədə müzakirə predmetinə çevrilməsi - aktualığı Qurultayın məzmun-mündəricəsini müəyyən edən əsas göstəricidir. Əlifba məsələsi hər nə qədər önəmli yer tutsa da, onunla birbaşa bağlı olan orfoqrafiya problemi də az əhəmiyyət kəsb etməmiş, daha sonra isə terminologiya maraq doğurmuşdur... Əslində, ədəbi dil, yaxud dillər məsələsi də diqqəti xüsusi cəlb etməli, ciddi müzakirələrə səbəb olmalı idi. Lakin yeni əlifbaya keçidin strateji səciyyə daşması, orfoqrafiya və termonologiya kimi təcili işlər bu məsələni arxa plana

atmış, həmin mövzudakı məruzə və çıxışlar da peşəkarlıqdan, problemin mahiyyətinə varmaqdan xeyli uzaq olmuşdur. Ancaq bütün hallarda öz həllini gözləyən məsələlərin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər dərəcədə nəzərdən keçirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın əsas dərslərindən üçüncüsü ayrı-ayrı türk xalqları ziyalılarının mənsub olduqları xalqlar, onların mədəni maraqları haqqında müəyyən təəssüratlar yaratmasıdır. İlk növbədə özünü aydın şəkildə göstərən, hətta israrla sübut edən odur ki, Qurultayda yekcins bir xalq (türk xalqı!) yox, dilləri, ədəbiyyatları, tarixləri və s. artıq bir-birindən fəqlənən ayrı-ayrı türk xalqları (Anadolu türkləri, Azərbaycan türkləri, özbəklər, qazaxlar, tatarlar, türkmənlər, qırğızlar, qaraçaylar, kumuklar, Altay türkləri, yakutlar, çuvaşlar və b.) iştirak edirlər. Və onların mədəni inkişafın müxtəlif səviyyələrində olması çıxışlarda çox tez-tez vurğulanır. Yeni əlifbaya münasibətdə də türk xalqlarının mövqeləri üz-üzə gəlir. Məsələn, qazaxlarla Kazan tatarları əski əlifbanın islahını müdafiə edirdilər. Hətta görkəmli qazax ziyalısı Əhməd Baytursun, demək olar ki, bütün çıxışlarında bu, mövqedən digər türklərə qarşı cəbhə açır. Orfoqrafiya məsələsinin müzakirəsində o demişdir:

"Türk xalqları var ki, indiyədək ənənələrdən əl çəkə bilmirlər. Məsələn, azərbaycanlılar və osmanlıları götürək. Onlar indiyədək yazının tarixi prinsipini əsas tuturlar. Onlar ərəblərdən keçənləri mühafizəkarlıqla qoruyub saxlayır və bunları dəyişdirməyi küfr sayırlar. Belə münasibət bəsləmək olmaz! Üstəlik, belə bir münasibətlə yanaşı, başqalarını mühafizəkarlıqda ittiham edirlər. Mən bunu deməliyəm, çünki bir çoxları düşünürlər ki, ərəb əlifbasına tərəfdarıqsa, deməli, mühafizəkar elementik. Xeyr!"

Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, Ə.Baytursun fonetik əsaslı (və müəyyən qədər sinharmonizmi mühafizə etmiş qazax dili üçün yaraya biləcək) əlifbasını müdafiə edərkən nəinki ümumən türk dillərinin (xüsusən isə o türk dillərinin ki, bir neçə əsrlik inkişaf etmiş ədəbi formaları mövcuddur) mənafeyini, hətta dövrün yeni əlifba hərəkətinin nüfuzunu da nəzərə almır. Və iş o yerə çatır ki, görkəmli ziyalı inkişaf yoluna yenidən çıxmış qazax dilini artıq zəngin tarixi olan Anadolu və Azərbaycan türk dillərindən üstün tutur. Və tələb edir ki, bu dillər, eləcə də tatar və özbək dilləri ərəb sözlərindən təmizlənsin. Onun normal dil barədəki təsəvvürləri o dövrün "qazax dili" hüduqlarından kənara çıxmır:

"Dili varvarizmlərdən qoruyan prinsip sayəsində biz qazaxların hazırda vahid qazax dilimiz var, yəni dilimiz xalq və ədəbi, sadə camaat və ziyalı dili kimi bölünmür" - deyən Ə.Baytursunun qazax patriotizmi, əlbəttə, yalnız əcnəbi sözlərə (varvarizmlərə) qarşı mübarizəyə yönəlib, ədəbi dil barədəki, ciddi elmi-nəzəri təsəvvürlərə dayanmadığı üçün havadan asılı qalır.

Bütün bunlarla yanaşı, qazax ziyalısı, bir tərəfdən, özünün ərəb əlifbası əsasında qazaxcaya uyğunlaşdırdığı (islah etdiyi) əlifbasını, digər tərəfdən, "xalq və ədəbi, sadə camaat və ziyalı dili kimi bölünməyən" (?) qazax dilini axıra qədər inamla müdafiə eləmiş, sonda isə "latınperəstlər"i onda ittiham etmişdir ki, bu ərəb əlifbası ilə "13 il bundan əvvəl, çar hökuməti mövcud olduğu, ruhanilər hələ qüvvədə olduğu, xalqa güclü təsir göstərdikləri, bütün müsəlman mətbuatı bizə qarşı çıxdığı dövrdə üzülmüşük. Biz qazaxlar bütün bunlara duruş gətirdik".

Qazax təəssübkeşliyi Ə.Baytursunu əcnəbi sözlərlə çirklənmiş Anadolu türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, tatar və özbək dilləri bir yana, ruscaya - Leninin dilinə qarşı da çıxmağa sövq edəndə rus-sovet alimləri onun (Ə.Baytursunun) "biz geridə qalmış xalqıq, mədəni qüvvə və vasitələrimiz kasaddır" "diplomatik" təvəzökarlığına baxmayaraq, cavabını kifayət qədər elmi (və sərt) şəkildə vermişlər:

"Bir linqvist kimi mənim yoldaş Baytursunun rus dilinə verdiyi qiyməti dinləmək çox maraqlı oldu. Həm də o, təkcə rus dilini yox, fransız, alman və başqa dilləri də səciyyələndirdi. Mən onun termini ilə

tam razı deyiləm, axı hər halda dilləri "xaotik" və "harmonik" kimi bilmək olmaz... Mən deyərdim ki, "disfonetik" və "sinfonetik" dillər var, yəni fonetik qanunların, demək olar ki, istisnasız icra olunduğu və həmin qanunların istisna kimi əvvəl əməl edildiyi dillər mövcuddur".

Qazax maarifçisinə qarşı türk xalqları nümayəndələrinin etirazları heç bir halda qazax dilinə qarşı yönəlməmiş, yalnız Ə.Baytursunun islah etdiyi əlifbanı hədəf almışdır. Və Qurultayın ağsaqqalı Səmədağa Ağamalıoğlu latınçıların ümumi fikrini belə ifadə etmişdir:

"Yoldaş Baytursun deyir: kimin əqli varsa, o, ərəb əlifbası ilə qalacaq (yəni onu islah etməkdən o tərəfə keçməyəcək - N.C.). Ağıl olmayıb hissləri olanlar isə qoy yeni əlifba qəbul etsinlər. Siz bu əyri-üyrülərə alışmısınız və bu, artıq hissiyyatdır".

Türk ədəbi dilləri arasındakı fərqlərə gəldikdə isə, bu məsələni yalnız Ə.Baytursun bir qədər kəskin şəkildə qaldırmış, onun dediklərinə isə nə Anadolu və Azərbaycan türkləri, nə Kazan tatarları, nə də özbəklər fikir vermişlər... Kazan tatarlarından Qalımcan İbrahimovun, xüsusilə Qalımcan Şərəfin apardıqları mübarizə isə yalnız ərəb əlifbasının islahı uğrunda olmuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultaya türk xalqları ziyalılarının ümumtürk maraqlarından daha çox milli problemlərlə gəlməsinin səciyyəvi nümunələrindən biri də oyrot (Altay) jurnalist Aleksey Makaroviç Sabaşkin olmuşdur. O, sözüne çox qeyri-adi bir girişlə başlamışdır:

"Bu qurultayda iştirak edən yoldaşların çoxu öz millətini tanımır. Bunların arasında oyrotların nümayəndəsi olan mən də varam. Keçmişdə bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər: kalmık, "özgə xalqdan olan" ("inorodes"), Altay, teleut adlandırırdılar. Milliyyətimizin bu qədər müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilməsi nəticəsində biz öz millətimizi itirdik. Yalnız bu yaxınlarda ali təhsil müəssisələrində təhsil alan və türkologiyanın bəzi elmi qüvvələrilə təmasda olarkən öyrəndim ki, mən türkəm".

Oyrot ziyalıları öz çıxışında mənsub olduğu xalqın tarixinin başına çarizm dövründə elm adına açılmış oyunların qısa tarixçəsini xatırladır:

"Bizi möhtərəm alimlər - Radlov, Verbitski, Xaruzin və b. belə adlandırırdılar, burada məruzə edən professor Rudenko da bizim milliyyətimizi eyni şəkildə müəyyənləşdirir: "Türkləşdirilmiş monqollar". Mən bu təyinatı etiraz edirəm, çünki bu Qurultayda təmsil edilmiş millətin nümayəndəsi olmaq istəyirəm".

Məsələ bununla da bitmir. Və məlum olur ki, hətta kimliyi belə ən yeni tarixin yaddaşından silinmiş bəzi türk xalqlarının orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə məxsus elə zəngin yaddaş imkanları var ki, yalnız türk xalqlarının Birinci Qurultay kimi ümumi məclislərində özünü büruzə verə bilərdi:

"Bizim həqiqətən türk tayfalarına mənsub xalq olduğumuza tarix özü və rus militarizmi qarşısında geri çəkilməkdən etdiyimiz hərəkət dəlilət edir. Tayfamız İrtiş ətrafında idi və rus militarizmi tərəfindən sıxışdırılarkən biz Sibirin cənubuna köçməli və Yakutiyanı taleyin ixtiyarına buraxmalı olduq. Xalq, xüsusən də qırğızlar arasında bizə qarşı mövcud olan düşmən münasibət də bundan xəbər verir. Onlar deyirlər ki, biz xəyanətkarlıq; qırğız rəvayətində deyirlər ki, vaxtilə bizimlə bir millət olan oyrotlar rus militarizmi qarşısında geri çəkildilər və öz həmvətənlərinə xəyanət etdilər".

Oyrot - Altayların türklərə mənsub olduqlarını bu qırğız rəvayətinə əsaslanaraq da deyən (bunun üçün hətta qırğızlara tarixi xəyanətlərini də öz üzərinə almaqdan imtina etməyən!) A.M.Sabaşkini leninqradlı rus professor Sergey İvanoviç Rudenko cavabsız qoymur:

"Mən yoldaş Sabaşkin tərəfindən düzgün başa düşülmədiyimə çox təəssüflənirəm. Məruzəmdə demirdim ki, oyrotlar, daha dəqiq desək, teleutlar, altaykijilər və telengitlər türkləşdirilmiş monqollardır, onlar təkcə türk yox, güman ki, qədim türk məişətini qoruyub saxlayan qədim türklərdir. Hələ mərhum akademik Radlov bunu qeyd etmiş və bu dillərə əsaslanaraq Altayın türk dillərinin vətəni olması mülahizəsini söyləmişdir".

Ancaq Qurultayın əlimizdə olan stenoqrafik hesabatına inansaq, moskvalı professor Nikolay Feofenoviç Yakovlevin "Türk tayfalarının (xalqlarının deyil, məhz tayfalarının - N.C.) etnoqrafik tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri" mövzusunda məruzəsində, həqiqətən, belə bir fikir var ki, "biz monqolların uryanklara göstərdikləri nəhəng və Altay türklərinə bundan bir qədər az təsirini müəyyənləşdirə biləcəkdir, Abakan və bəzi Altay - Kuznetsk türklərinin tədqiqində isə, bəlkə də, belə bir nəticəyə gələcəyik ki, birinci halda, türkləşmiş monqollar, ikinci halda isə türkləşmiş şərqli finlərlə rastlaşırıq".

Ümumiyyətlə, bu məruzədə "türkləşmə" məsələsinə xeyli meydan verilmiş, məruzəçi belə bir əsassız tezisi rəhbər tutmuşdur ki, "türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışan xalqlar qrupunu türklər adlandırmaq qəbul edilib. Müxtəlif etnik qrupların birliyi kimi, biz türk dünyasından yalnız linqvistik baxımdan danışa bilərik. Şübhəsiz, dil ən böyük sosial amillərdən biridir".

Halbuki dil həm etnosu təyin edən, həm də müxtəlif etnosları müəyyən sosial-siyasi və sosial-mədəni ehtiyaclar baxımından birləşdirən vasitədir ki, birinci halda özünün əsas, ikinci halda isə yardımçı funksiyasını yerinə yetirir. Əgər monqol və fin bu və ya digər dövrdə türkcə danışmağa da ehtiyac duyursa, bu, onun türkləşməsinə dəlalat eləmir. Və 20-ci, 30-cu illər rus-sovet elmində dil haqqında geniş yayılmış təsəvvürlər bu cür çoxsaylı konyuktur mülahizələrə gətirib çıxarmışdır ki, burada akademik N.Y.Marrın başibəlalı nəzəriyyəsinin günahı az olmamışdır.

Müşahidələr göstərir ki, müxtəlif türk xalqlarının ziyalıları Rusiya inqilabının müəllifi olan ruslardan daha çox, inqilabi eyforiyaya qapılmışlar. Bu özünü onda təzahür etdirdi ki, müəyyən çətinliyə düşən kimi rus ziyalılarının təfəkküründə dərhal imperialist münasibət ünsürləri baş qaldırırdığı halda, türklərin inqilab xaricində istinad edəcəkləri heç bir real ideya mənbəyi yox idi.

Qurultayda, bir tərəfdən, Əhməd Baytursuna, professor L.İ.Jirkovun, A.M.Sabaşkinə professor S.İ.Rudenkonun cavabları nümayiş etdirir ki, rus-sovet elm çinovnikləri bütün hallarda müzakirələrin fəvqündə durmağa çalışırdılar (və yaqin ki, onlara bu barədə müəyyən təlimat verilməmiş deyildi), elə ki türklər bir-birindən qurtarıb rusları ittiham etmək fikrinə düşürdülər, cavablarını yerindəcə alırdılar. Və türklərin o elmi-ideoloji hazırlığı yox idi ki, Moskva, Leninqrada alimləri ilə polemikada sona qədər davam gətirsinlər. Az-çox hazırlığı olanlar (məsələn, tatar Qalımcan Şərəf) isə əvvəlcədən razılaşıdırılmış prinsiplərə, xüsusilə latın əsaslı yeni əlifbanın qəbuluna qarşı çıxdığına görə, girdiyi polemikalarda əlbəttə, heç bir uğur qazana bilməzdi.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultay hər nə qədər ümumtürkoloji məsələləri müzakirə və həll etmək üçün toplansa da, özünü israrla sübut edən mühüm bir nəticə də o oldu ki, artıq müxtəlif türk xalqları, müxtəlif türk dilləri, müxtəlif türk ədəbiyyatları və bir sözlə, türkləri səciyyələndirən çoxlu (və mütəşəkkil!) müxtəlifliklər vardı ki, özünü hər məqamda nəinki hiss etdirir, eyni zamanda özünəməxsus ciddi iddialarla təzahür etdirirdi.

Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanası
I Türkoloji Qurultay - 100

Odur ki, Türkoloji Qurultayın dərsləri həm ümumi, həm də xüsusi və ya həm üfqi, həm də şaquli şəkildə, yəni eninə-boyuna alınmalıdır. Birinci halda müzakirə edilmiş mövzuların spektri, ikinci halda isə onlara nümayəndələrin (ziyalıların) şəxsində türk xalqlarının münasibəti diqqət mərkəzində olmalıdır. Və heç bir şübhə yoxdur ki, aradan yüz il keçsə də, bizim bu dərslərə böyük ehtiyacımız var. Xüsusilə Türk dünyasında integrasiyanın diferensiasiyadan irəli keçməsinə ciddi cəhdlər göstərildiyi bizim günlərdə.

Nizami Cəfərov,

akademik

525-ci qəzet .- 2025.- 22 iyul(№126).-S.12-13.